

# ***De memorie van toelichting overvraagd?***

Een kwantitatieve blik op het gebruik van parlementaire stukken  
in de Nederlandse rechtspraak

Martijn Alexander Staal, BSc.

*De memorie van toelichting overvraagd?*

Bachelorscriptie Rechtsgeleerdheid

Naam: Martijn Alexander Staal, BSc.

Studentnummer: 2699516

Studierichting: Rechtsgeleerdheid

Datum: 1 mei 2024

Scriptiebegeleider: prof.dr. A.C.M. Meuwese

Aantal pagina's: 22

Aantal woorden: 5.499

*Door de scriptiebegeleider is toestemming gegeven voor een verhoogd woordenmaximum van 5.500 woorden.*

## **Inhoudsopgave**

Hoofdstuk 1 Inleiding.....	4
1.1 Onderzoeksvraag.....	5
1.2 Opbouw.....	6
Hoofdstuk 2 Onderzoeksmethodiek.....	7
2.1 Literatuur.....	7
2.2 Empirisch.....	7
2.2.1 Datasets.....	7
2.2.2 Automatische analyse van verwijzingen.....	8
2.2.3 Beperkingen.....	8
Hoofdstuk 3 Theoretisch kader.....	10
3.1 Structuur van de parlementaire geschiedenis.....	10
3.2 Rol van wethistorische interpretatie in Nederlandse rechtspraktijk.....	10
3.3 De bijzondere positie van de memorie van toelichting.....	11
3.3.1 De fictief eenvormige wetgever.....	11
3.3.2 Mate van actualiteit.....	12
Hoofdstuk 4 Resultaten en analyse.....	14
4.1 Verloop van het onderzoek.....	14
4.2 Resultaten.....	14
4.2.1 Grootte van de datasets en verwijzingen per soort Kamerstuk.....	14
4.2.2 Verwijzingen in hetzelfde document.....	15
4.2.3 Relatieve leeftijd van Kamerstukken.....	17
4.3 Analyse.....	17
4.3.1 Algemene verhoudingen tussen aangehaalde Kamerstukken.....	17
4.3.2 Verhoudingen tussen aangehaalde Kamerstukken in hetzelfde document.....	17
4.3.3 Verhouding tussen aangehaalde Kamerstukken uit de Tweede en Eerste Kamer.....	18
4.3.4 Relatieve leeftijd van de aangehaalde Kamerstukken.....	18
Hoofdstuk 5 Conclusie.....	19
5.1 Suggesties voor toekomstig onderzoek.....	20
Literatuurlijst.....	21

## **Hoofdstuk 1 Inleiding**

De parlementaire geschiedenis biedt in de Nederlandse rechtspraak een belangrijk handvat voor de uitleg van de wet. De Kamerstukken en Handelingen kunnen de bedoeling van de wetgever van een bepaalde wet duidelijker maken, en bieden de context waarin deze tot stand is gekomen. Ook kan een wetsinterpretatie indirect winnen aan democratische legitimatie als deze steunt op de parlementaire behandeling van de wetgeving in kwestie.<sup>1</sup>

Deze parlementaire stukken vormen echter geen homogeen geheel, maar zijn steeds het resultaat van een wisselwerking tussen de verschillende actoren binnen de formele wetgever: de ministers, staatssecretarissen, en de leden van de Tweede en Eerste Kamer. Verschillende soort stukken hebben elk een andere positie in het parlementaire proces. Zo bakemen de memorie van toelichting en het initiële wetsvoorstel als het ware het strijdtoneel af in een bepaald dossier en kan worden aangenomen dat deze de wil van de wetgever reflecteert voor zover hier niet later in het proces van is afgeweken. Andere stukken zoals moties zullen minder van belang zijn in de uitleg van een wet, aangezien deze geen instrument zijn van de gehele formele wetgever maar slechts van één Kamer. Ook is er natuurlijk een verschil tussen de parlementaire stukken vóór de totstandkoming van een wet, en eventuele bespreking van een reeds aangenomen wet in het parlement, bijvoorbeeld bij de behandeling van een (wettelijke) evaluatie of wanneer op initiatief van een Kamer een bestaande wet onderwerp van bespreking wordt.<sup>2</sup> Deze heterogeniteit in bronnen is dan ook een veelgenoemd kritiekpunt op het gebruik van parlementaire stukken bij wetsuitleg, omdat deze heterogeniteit het onmogelijk maakt om te spreken van een eenduidige wil van de wetgever.<sup>3</sup>

Desalniettemin wordt de parlementaire geschiedenis veelvuldig geraadpleegd in de Nederlandse rechtspraak. Het gebruik van de wetshistorische interpretatiemethode in de rechtspraak is al eerder onderzocht.<sup>4</sup> Zo heeft Snijders in zijn proefschrift onder andere onderzocht welk soort parlementaire geschiedenis in de civiele rechtspraak tussen 1970 en 1974 werd aangehaald.<sup>5</sup> Een recenter en uitgebreider onderzoek naar welke soorten parlementaire bronnen daadwerkelijk de aandacht krijgen in de rechtspraak is tot dusver niet uitgevoerd, terwijl juist dat een beter inzicht kan geven in de rol die de wetshistorische interpretatiemethode daadwerkelijk speelt.

Als bijvoorbeeld vooral de memorie van toelichting wordt geraadpleegd en niet de verdere parlementaire behandeling van een wet, dan draagt een verwijzing naar die toelichting weinig bij aan de democratische legitimatie van de gebezigde interpretatie. De memorie van toelichting is immers een document opgesteld door de regering nog voordat Kamerleden hun visie op het wetsvoorstel konden uiten. Ook kan dit betekenen dat er leemtes in de interpretatie bestaan die wellicht ingevuld kunnen worden door nadere bestudering van de rest van de parlementaire behandeling. Wanneer een wetsvoorstel in de loop van het wetgevingsproces wordt gewijzigd door

---

1 Esser & Schuurmans 2022, p. 39-40.

2 Marres 2013, p. 195.

3 Wolthuis, 2008, p. 611.

4 Polak 1953, p. 22-27; Snijders 1978, par. 2.13; De Boeck 2023

5 Snijders 1978, p. 42.

een nota van wijziging of een aangenomen amendement, kan het ook voorkomen dat de memorie van toelichting geen correct beeld meer geeft van de wil van de wetgever met een bepaalde wetsbepaling. Ook zonder dat het wetsvoorstel inhoudelijk gewijzigd wordt, kan de verdere parlementaire behandeling zorgen dat dezelfde wettekst in een ander licht gelezen moet worden. Dit kan bijvoorbeeld komen door nadere duiding in het debat, toezeggingen van bewindslieden, of aangenomen moties.

Daarnaast kan een analyse van het type in de rechtspraak gebruikte parlementaire bronnen inzicht geven in het effect van de parlementaire behandeling op de rechtspraak nadat een wet eenmaal is aangenomen. Als er bijvoorbeeld in de rechtspraak een disproportionele focus ligt op documenten uit de wetsbehandeling in de Tweede Kamer, dan kan men zich terecht afvragen hoeveel effect de inhoudelijke behandeling in de Eerste Kamer nog heeft voor de rechtspraak.

Een actueel voorbeeld van de rol van de wil van de wetgever in de rechtspraak is te vinden in het bestuursrecht. In de nasleep van de Toeslagenaffaire is de focus op het evenredigheidsbeginsel toegenomen in de hoop herhaling te voorkomen. Om een dwingende wetsbepaling in een gegeven geval toch buiten toepassing te kunnen laten omdat toepassing ervan in strijd is met algemene rechtsbeginselen, moet er volgens de heersende doctrine immers sprake zijn van bijzondere omstandigheden die niet (geheel) zijn verdisconteerd door de wetgever (*contra-legem* werking).<sup>6</sup> Om er achter te komen wat wel en niet verdisconteerd is door de wetgever, zal de totstandkomingsgeschiedenis van de bestreden wetsbepaling van belang zijn.

Eerdere literatuur over het gebruik van de wethistorische interpretatiemethode is vaak gebaseerd op praktijkintuïties of voorbeelden.<sup>7</sup> Waar er daadwerkelijk kwantitatief onderzoek gedaan is, dan beslaat dit vaak een beperkte periode of omvang van onderzochte documenten.<sup>8</sup> De digitalisering van juridische documenten en technologische ontwikkeling maken echter nieuwe onderzoeksmethoden mogelijk. Dit onderzoek beoogt daar een voorbeeld van te zijn, door met recent ontwikkelde software geautomatiseerd verwijzingen naar parlementaire stukken in juridische praktijkdocumenten te herkennen. Daarbij heb ik geprobeerd zo duidelijk mogelijk te zijn over zowel de mogelijkheden als beperkingen van deze onderzoeksmethode.

Dit alles was de aanleiding om in dit onderzoek een kwantitatieve verkenning te doen naar welke parlementaire bronnen daadwerkelijk gebruikt worden in de Nederlandse rechtspraak. Specifiek heb ik hierbij mijn vizier gericht op de positie van de memorie van toelichting: lijkt men inderdaad in de praktijk te denken dat (alleen) daarin het antwoord wel te vinden is?

## **1.1 Onderzoeksvraag**

In dit onderzoek heb ik het gebruik van parlementaire bronnen in de Nederlandse rechtspraak in beeld gebracht met behulp van een kwantitatieve analyse van verwijzingen naar de Kamerstukken

---

6 Laninga & Duchateau 2023; ABRvS 1 maart 2023, ECLI:NL:RVS:2023:772, AB 2023/128, m.nt. M. van Zanten.

7 Asser/Vranken 1995/141-154; Borgers 2003, par. 3; Groenewegen 2006, par. 3.3; Bruijn e.a. 2020, p. 161-167; Meersma 2024, par. 2.

8 Snijders 1978, par. 2.13; De Boeck 2023, par. 3.

## *De memorie van toelichting overvraagd?*

in rechtspraak en juridische vakliteratuur. Mijn hoofdvraag in dit onderzoek is: zijn er aanwijzingen die er op duiden dat er sprake is van een overmatige focus op de memorie van toelichting bij het raadplegen van de parlementaire geschiedenis in de Nederlandse rechtspraktijk?

Deze hoofdvraag heb ik op basis van drie deelvragen beantwoord:

1. Welke aanknopingspunten volgen uit de literatuur om te kunnen spreken van een grote focus is op de memorie van toelichting, die kwantificeerbaar zijn in een onderzoek op basis van verwijzingen naar parlementaire stukken in juridische praktijkdocumenten?
2. Welke soorten parlementaire stukken worden gebruikt in de rechtspraktijk, gebaseerd op een kwantitatieve analyse van verwijzingen naar parlementaire stukken in de rechtspraak en artikelen uit een juridisch vakblad?
3. Geven de antwoorden op deelvragen 1 en 2 samen aanwijzingen die erop duiden dat er een overmatige focus is op de memorie van toelichting bij het raadplegen van de parlementaire geschiedenis in de rechtspraktijk?

## **1.2 Opbouw**

In Hoofdstuk 2 ga ik in op de gebruikte onderzoeksmethodiek, zowel voor de onderzochte literatuur als voor de geautomatiseerde kwantitatieve analyse. Vervolgens bespreek ik in Hoofdstuk 3 het relevante theoretisch kader waarbij ik specifiek inga op de structuur van de parlementaire geschiedenis, en welke kwantificeerbare aanknopingspunten genoemd worden in de literatuur die er op kunnen duiden dat er te veel focus ligt op de memorie van toelichting. In Hoofdstuk 4 bespreek ik de resultaten van mijn empirische onderzoek. In Hoofdstuk 5 sluit ik af met een conclusie en suggesties voor toekomstig onderzoek.

## **Hoofdstuk 2 Onderzoeksmethodiek**

### **2.1 Literatuur**

Voor de inleiding en het theoretisch kader heb ik een kort literatuuronderzoek verricht. Hierbij heb ik gebruik gemaakt van Legal Intelligence en Wolters Kluwer InView. Ik heb hiermee in de vakliteratuur gezocht op (combinaties van) trefwoorden die direct raken aan het onderwerp (onder andere: “parlementaire geschiedenis”, “kamerstukken”, “handelingen”, “wetshistorische interpretatie”, “dialogoog wetgever rechter”). Ik heb hierbij specifiek gezocht naar literatuur waarbij kwantitatieve onderzoeksmethoden werden gebruikt, of waarbij wetshistorische interpretatie geproblematiseerd wordt vanwege de heterogeniteit van de parlementaire geschiedenis. Aan de hand van de bronvermeldingen in de op deze wijze gevonden literatuur heb ik verder gezocht naar relevante literatuur.

### **2.2 Empirisch**

Om een inzicht te krijgen in het gebruik van parlementaire stukken in de rechtspraktijk, heb ik voor dit onderzoek gebruik gemaakt van software die automatisch verwijzingen naar de Kamerstukken en Handelingen kan herkennen. Hiermee heb ik twee verschillende datasets met documenten uit de praktijk onderzocht. Het uitvoeren van dit onderzoek bestond uit drie stappen: het verzamelen van de datasets, het herkennen van verwijzingen, en het verwerken van de gevonden verwijzingen in statistische gegevens.

#### **2.2.1 Datasets**

De eerste dataset die ik onderzocht heb, is de verzameling van alle gepubliceerde uitspraken van de hoogste rechtscolleges (Hoge Raad (HR), Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State (ABRvS), Centrale Raad van Beroep (CRvB), en het College van Beroep voor het bedrijfsleven (CBB)) uit de periode 1995 tot en met 2022. Ook de conclusies genomen bij zaken bij de Hoge Raad zijn onderzocht (PHR). Deze data is publiekelijk beschikbaar gemaakt door de Raad voor de rechtspraak. 2022 is als eindpunt gekozen om de praktische reden dat tot en met januari 2023 de Raad voor de rechtspraak een makkelijke manier aanbood om in één keer alle gepubliceerde uitspraken te downloaden, die tot en met eind 2022 actueel was. Wel dient vermeld te worden dat enkele uitspraken uit deze periode mogelijk later alsnog gepubliceerd zijn, en daardoor niet meegenomen zijn in dit onderzoek. Als startpunt is 1995 gekozen, om een voldoende grote dataset te hebben die tegelijkertijd werkbaar is binnen de beperkte tijd voor deze scriptie. Om de dataset op een handzame manier te verwerken heb ik gebruik gemaakt van een eerder door mij ontwikkelde tool.<sup>9</sup>

De andere dataset die ik gebruikt heb in dit onderzoek betreft alle artikelen die verschenen zijn in *Ars Aequi* in de periode 1995 tot en met 2022. Ik heb voor *Ars Aequi* gekozen omdat het een

---

<sup>9</sup> M.A. Staal, ‘mastaal/uitspraken’, <https://github.com>, 7 maart 2024.

vakblad is dat zich niet specifiek toelegt op één rechtsgebied en zowel wetenschappelijke artikelen als annotaties van jurisprudentie en nieuwe wetgeving bevat. Daarnaast speelde een praktische overweging nog een rol, alle artikelen en metagegevens waren namelijk technisch eenvoudig te downloaden. Voor de tijdsperiode heb ik gekozen om aan te sluiten bij de tijdsperiode voor de onderzochte rechtspraak. Om alle artikelen inclusief metagegevens te downloaden en verwerken heb ik aparte software ontwikkeld.

### **2.2.2 Automatische analyse van verwijzingen**

Voor de automatische herkenning van deze verwijzingen heb ik gebruik gemaakt van de ‘nlegalcit’ software die ik eerder heb ontwikkeld.<sup>10</sup> Deze software is gebaseerd op de linkeXtractor software ontwikkeld door het Kennis- en Exploitatiecentrum Officiële Overheidspublicaties (KOOP), die gebruikt wordt voor het automatisch herkennen van verwijzingen in overheidsdocumenten op Linked Data Overheid.<sup>11</sup> Vanwege de technische complexiteit van de linkeXtractor software is er voor gekozen om niet direct gebruik van te maken, maar in plaats daarvan te werken met de simpelere nlegalcit software.

Om te achterhalen naar wat voor soort Kamerstukken daadwerkelijk wordt verwezen, heb ik via de API van overheid.nl de metagegevens van de documenten waarnaar verwezen wordt opgevraagd.<sup>12</sup> Omdat in de door deze API geleverde metagegevens niet altijd het soort Kamerstuk vermeld staat, werd dit waar nodig vastgesteld op basis van de titel. Dat blijft echter foutgevoelig, omdat zeker door de jaren heen er niet altijd even consistent omgesprongen is met de naamgeving van Kamerstukken. Een deel van de verwijzingen heeft dan ook als type “Onbekend” gekregen.

Voor het berekenen van de gerapporteerde statistieken heb ik nog nadere software geschreven. De broncode hiervan is samen met alle herkende verwijzingen als digitale bijlage bij deze scriptie beschikbaar.<sup>13</sup>

### **2.2.3 Beperkingen**

Hoewel deze geautomatiseerde onderzoeksmethode het mogelijk maakt om veel meer documenten te doorzoeken, heeft deze methode ook zijn beperkingen. Allereerst is het belangrijk om te benoemen dat nlegalcit momenteel nog experimentele software is die nog niet uitvoerig is getest. Hoewel deze gebaseerd is op eerder werk van KOOP, is het nog steeds te verwachten dat niet alle verwijzingen op de juiste wijze worden herkend. Het is immers moeilijk om alle mogelijke manieren waarop auteurs verwijzen naar parlementaire stukken automatisch te herkennen. Een duidelijke categorie aan verwijzingen die niet herkend kan worden, zijn de verwijzingen naar de in bundels uitgegeven parlementaire geschiedenis over het nieuwe burgerlijk wetboek. Ook de linkeXtractor ontwikkeld door KOOP lijkt deze verwijzingen momenteel niet te kunnen herkennen.

---

10 M.A. Staal, ‘mastaal/nlegalcit’, <https://github.com>, 9 april 2024.

11 Kennis- en Exploitatiecentrum Officiële Overheidspublicaties, ‘linkeXtractor’, <https://gitlab.com>, 29 maart 2024.

12 ‘UBR|KOOP Handleiding SRU 2.0’, <https://data.overheid.nl>, 29 december 2021.

13 Zie: <https://github.com/mastaal/de-mvt-overvraagd>.



### *De memorie van toelichting overvraagd?*

Daarnaast zal een beroep op de parlementaire geschiedenis niet altijd gepaard gaan met het aanhalen van specifieke onderdelen hiervan. Dit blijkt ook uit eerder onderzoek van Snijders, waarbij in bijna de helft van de gevallen van wetshistorische interpretatie geen verwijzing naar enig Kamerstuk werd gedaan.<sup>14</sup> Wat ook voor kan komen is dat er in algemene verwoordingen gesproken wordt over geraadpleegde parlementaire stukken, zoals “in de memorie van toelichting bij de wet ...”, maar dat er geen volledige verwijzing genoteerd wordt. Ook deze informele verwijzingen zal mijn methode over het hoofd zien.

Wat verder belangrijk is bij het wege van de resultaten, is dat het voor kan komen dat in een gezaghebbende uitspraak er uitvoerig ingegaan wordt op de totstandkoming van een wet, waarna vervolgens wordt volstaan met een enkele verwijzing naar die gezaghebbende uitspraak.<sup>15</sup> Dan is de invloed van de wetshistorie groter dan deze zal lijken uit mijn onderzoeksresultaten.

---

14 Snijders 1978, p. 42.

15 Snijders 1978, p. 43.

## **Hoofdstuk 3 Theoretisch kader**

### **3.1 Structuur van de parlementaire geschiedenis**

De parlementaire geschiedenis bestaat uit de Kamerstukken en de Handelingen die van overheidswege worden verzorgd en gepubliceerd. De Handelingen bevatten een woordelijk verslag van de plenaire vergaderingen van beide Kamers en de Verenigde Vergadering. In de periode 1962 tot en met 1994 werden ook verslagen van bepaalde commissievergaderingen van de Tweede Kamer in de Handelingen gepubliceerd.<sup>16</sup> Tegenwoordig worden verslagen van inhoudelijke commissievergaderingen van de Tweede Kamer gepubliceerd in de Kamerstukken.

De Kamerstukken bestaan uit alle schriftelijke stukken die zijn uitgewisseld tijdens het parlementaire proces en worden ingedeeld per dossier. Elk Kamerdossier heeft een eigen nummer en gaat ofwel over één wetsvoorstel, ofwel over een bepaald onderwerp. Zo gaat Kamerdossier 36.382 bijvoorbeeld over de Wet implementatie Open data richtlijn, en Kamerdossier 31.239 over “stimulering duurzame energieproductie”.

Een Kamerdossier over een wetsvoorstel volgt in de regel een vast stramien: als eerste een aankondiging (nr. 1), dan het wetsvoorstel zelf (nr. 2), vergezeld door de memorie van toelichting (nr. 3), en het advies van de Afdeling advisering van de Raad van State en de reactie van de regering daarop (nr. 4: doorgaans getiteld *advies Raad van State en nader rapport*). Daarna volgen stukken die tijdens de behandeling van dit wetsvoorstel het leven vinden: verslagen van Kamercommissies, ingediende amendementen en moties, reacties van de regering op schriftelijke vragen van de Kamer (in een *memorie van antwoord* of een *nota naar aanleiding van het verslag*), wijzigingen van het voorstel door de regering (*nota van wijziging*), en brieven van bewindslieden. Bij slotwetten zijn ook jaarverslagen gangbaar. Andere Kamerdossiers zijn minder gestructureerd en bevatten doorgaans vooral brieven, moties en verslagen.

Als laatste zijn er nog de Aanhangselen bij de Handelingen. Hierin worden de vragen en antwoorden gepubliceerd naar aanleiding van schriftelijke Kamervragen van Kamerleden aan bewindslieden. In mijn verdere onderzoek laat ik deze Kamervragen buiten beschouwing, omdat nlegalcit momenteel geen ondersteuning heeft voor het herkennen van verwijzingen naar Kamervragen.

### **3.2 Rol van wetshistorische interpretatie in Nederlandse rechtspraak**

De wetshistorische interpretatiemethode is het uitleggen van een wettelijke regel aan de hand van de parlementaire geschiedenis omtrent de totstandkoming van diezelfde regel, of daarvoor relevante

---

<sup>16</sup> Het ging hier om de *Openbare Commissie Vergaderingen (OCV)* (1964-1980) en daarna de *Uitgebreide Commissie Vergaderingen (UCV)* (1980-1994); [www.overheid.nl/help/officialie-bekendmakingen/over-het-materiaal](http://www.overheid.nl/help/officialie-bekendmakingen/over-het-materiaal).

andere wetgeving.<sup>17</sup> Het idee is dat uit deze geschiedenis vervolgens afgeleid kan worden wat de bedoeling was van de wetgever met een bepaalde regel.<sup>18</sup> Ook kan de context waarin een wet tot stand is gekomen licht werpen op hoe die wet in de praktijk gehanteerd dient te worden. Daarnaast komt het ook veelvuldig voor dat in de parlementaire behandeling concrete situaties worden besproken en hoe de wet in kwestie daarop toegepast zou moeten worden.

In de literatuur is er, zeker in het verleden, op deze interpretatiemethode geregeld kritiek geuit.<sup>19</sup> Desondanks is de wetshistorische interpretatiemethode in de huidige rechtspraktijk niet meer weg te denken. Borgers en De Boeck hebben recentelijk de voor- en nadelen van deze interpretatiemethode uiteengezet.<sup>20</sup>

### **3.3 De bijzondere positie van de memorie van toelichting**

De memorie van toelichting speelt zowel in het parlementaire proces als daarna een belangrijke rol. De toelichting biedt inzicht in de door de regering met het initiële wetsvoorstel nagestreefde doelen en de context waarin het voorstel moet worden gezien.<sup>21</sup> De toelichting is bij de parlementaire behandeling van het voorstel doorgaans ook het eerste vertrekpunt. Daarna is de toelichting in de rechtspraktijk doorgaans het beginpunt bij een wetshistorisch onderzoek. De aanname is dat het daarna vaak blijft bij alleen die memorie van toelichting, en er dus te veel gekeken wordt naar alleen de memorie van toelichting.<sup>22</sup>

Het is deze aanname die ik toets in mijn onderzoek. Om deze aanname op een kwantificeerbare manier te toetsen, duid ik vier verschillende aanknopingspunten die elk in de richting kunnen wijzen van wel of geen overmatige aandacht voor de memorie van toelichting. Deze aanknopingspunten zijn gebaseerd op in de literatuur veelgenoemde kritiekpunten op de wetshistorische interpretatiemethode.

#### **3.3.1 De fictief eenvormige wetgever**

Een van de veelgenoemde kritiekpunten is dat de wetgever bestaat uit een veelheid van actoren, waardoor het lastig is om te spreken van *de* wil van *de* wetgever.<sup>23</sup> “De wetgever” als een eenvormige entiteit met een eigen bedoeling waar in de literatuur regelmatig vanuit gegaan wordt, is slechts een handzame fictie.<sup>24</sup> Borgers concludeert dat dit geen onoverkomelijk punt is, omdat met een zorgvuldige lezing van de parlementaire geschiedenis men wel de gedeelde intenties van deze actoren kan achterhalen.<sup>25</sup> In mijn onderzoek meet ik dit op drie manieren.

---

17 Borgers 2003, p. 52.

18 Apeldoorn e.a. 2000, p. 139.

19 Apeldoorn e.a. 2000, p. 139-140; De Boeck 2023, p. 213-214; Meersma 2024, p. 516-523.

20 Borgers 2003, p. 51-69; De Boeck 2023, p. 212-214.

21 Zie ook paragraaf 4.9 Toelichting van de Aanwijzingen voor de regelgeving.

22 Esser & Schuurmans 2022, p. 39.

23 Borgers 2003, p. 54, Groenewegen 2006, par. 3.3.3.3, Karapetian & Karapetian 2021, p. 471.

24 Borgers 2003, p. 54, De Boeck 2023, p. 213.

25 Borgers 2003, p. 55.

Ten eerste heb ik gekeken naar de verhoudingen tussen de soort Kamerstukken die worden aangehaald in de gehele dataset. Elk soort Kamerstuk heeft grofweg een bepaalde vaste plaats in de behandeling van een wetsvoorstel, en is (grofweg) toe te schrijven aan een bepaald soort actor binnen de formele wetgever. De onderlinge verhoudingen waarin elk soort Kamerstuk wordt aangehaald geven een eerste indruk in hoeverre het geheel van de parlementaire geschiedenis wordt geraadpleegd, en niet alleen de initiële toelichting.

Daarnaast heb ik gekeken of in hetzelfde document niet uitsluitend naar de memorie van toelichting wordt verwezen. Dit geeft een beeld of in een concreet geval de toelichting daadwerkelijk in de context van de gehele parlementaire behandeling wordt gehanteerd.

Als laatste heb ik gekeken naar het aandeel stukken dat hun oorsprong vindt in de behandeling door de Eerste Kamer, om te kwantificeren in hoeverre ook de inbreng van de senatoren in de praktijk meegenomen wordt. Als de behandeling van de Eerste Kamer te weinig meegenomen wordt, betekent dit immers indirect dat een geraadpleegde memorie van toelichting te weinig in de context van het gehele wetgevingsproces wordt gezien.

### **3.3.2 *Mate van actualiteit***

Een ander kritiekpunt op het gebruik van parlementaire stukken bij wetsuitleg is dat deze niet actueel blijven. De gedachte in de literatuur is dat naarmate de wet ouder is, de parlementaire geschiedenis minder relevant zou moeten zijn.<sup>26</sup>

Deze gedachte zou voor de memorie van toelichting even goed moeten gelden als voor andere parlementaire bronnen. Daarom heb ik in mijn onderzoek gekeken naar de gemiddelde “leeftijd” van een parlementaire bron op het moment waarop deze aangehaald is. Vervolgens heb ik vergeleken of de gemiddelde leeftijd van de aangehaalde memories van toelichting afwijken van het totale gemiddelde.

Meer specifiek kan ook de memorie van toelichting al tijdens het wetgevingsproces gedateerd raken. Dit gebeurt op twee manieren. Allereerst kan het wetsvoorstel tijdens de behandeling in de Tweede Kamer aangepast worden, waardoor de toelichting op het initiële voorstel wellicht niet meer klopt. Om dan een volledig beeld te krijgen, zal ook gekeken moeten worden naar de toelichting bij een nota van wijziging of amendement. Het becijferen van de actualiteit van een memorie van toelichting aan het eind van de parlementaire rit is echter niet triviaal, en past daarom niet binnen dit onderzoek.

Daarnaast kan de memorie ook op een subtielere manier haar actualiteit verliezen. Bewindslieden kunnen tijdens de behandeling hun opvatting veranderen. Dan is de memorie niet meer actueel ook zonder dat het wetsvoorstel zelf aangepast wordt. Kamerleden hoeven de opvattingen in de toelichting immers niet te delen, en kunnen ook zonder de memorie van toelichting integraal te onderschrijven voor een wet stemmen. De vraag is in de literatuur opgeworpen hoe expliciet dit moet geschieden, en of Kamerleden geacht worden zich te vereenzelvigen met de memorie voor

---

<sup>26</sup> Borgers 2003, p. 55, Groenewegen 2006, p. 113.

*De memorie van toelichting overvraagd?*

zover zij daar niet expliciet afstand van hebben gedaan: “*Wie zwijgt, stemt toe*”?<sup>27</sup> Nu deze vorm van actualiteitsproblematiek aansluit op de vraag of de memorie van toelichting wel voldoende in context wordt gezien, kan deze ook tot op zekere hoogte becijferd worden door te kijken naar in hoeverre de memorie van toelichting tegelijkertijd met andere stukken wordt geraadpleegd.

---

<sup>27</sup> Snijders 1978, p. 45; Borgers 2003, p. 54.

## **Hoofdstuk 4 Resultaten en analyse**

In dit hoofdstuk ga ik eerst kort in op hoe het onderzoek is verlopen. Daarna bespreek ik de resultaten daarvan.

### **4.1 Verloop van het onderzoek**

Tijdens het uitvoeren van het onderzoek is uit een steekproefcontrole gebleken dat de herkenning van verwijzingen naar de Handelingen door middel van nlegalcit in de gebruikte datasets onvoldoende accuraat is om betekenisvolle resultaten op te leveren voor dit onderzoek. Te veel verwijzingen naar de Handelingen werden gemist. Daarom ben ik genoodzaakt om in mijn onderzoek alleen te kijken naar verwijzingen naar de Kamerstukken. Door het weglaten van verwijzingen naar de Handelingen zal het er in mijn resultaten op lijken dat de geraadpleegde memories van toelichting vaker niet in context van de verdere parlementaire behandeling worden gezien dan dit daadwerkelijk het geval is.

Zoals verwacht was ook voor het vinden van verwijzingen naar de Kamerstukken nlegalcit nog niet volledig accuraat. Voor verwijzingen naar de Kamerstukken zorgde dit echter vooral voor dat te veel verwijzingen werden gevonden, die er later weer uitgefilterd zijn. Wel lijkt het erop dat oudere verwijzingen naar stukken in begrotingsdossiers vaker niet juist worden herkend dan andere verwijzingen, wat de onderstaande resultaten kan vertekenen.

Daarnaast valt het op dat er regelmatig verwezen lijkt te worden naar de koninklijke boodschap bij een wetsvoorstel (doorgaans het stuk met ondernummer 1). Dit zijn echter vaak verwijzingen naar de eerste drie stukken in een Kamerdossier over een wetsvoorstel (“nrs. 1-3”), die niet helemaal juist worden herkend. Dit is niet gecorrigeerd, waardoor de belangstelling voor dit soort stukken iets vertekend is.

### **4.2 Resultaten**

#### **4.2.1 Grootte van de datasets en verwijzingen per soort Kamerstuk**

Als eerste heb ik in mijn onderzoek gekeken naar de statistieken over de hele dataset. In Tabel 1 is algemene informatie over de datasets weergegeven. Tussen haakjes staat steeds het percentage van het totaal aantal documenten of verwijzingen. In Figuur 1 is het relatieve aandeel van de gevonden verwijzingen per soort Kamerstuk per dataset weergegeven.

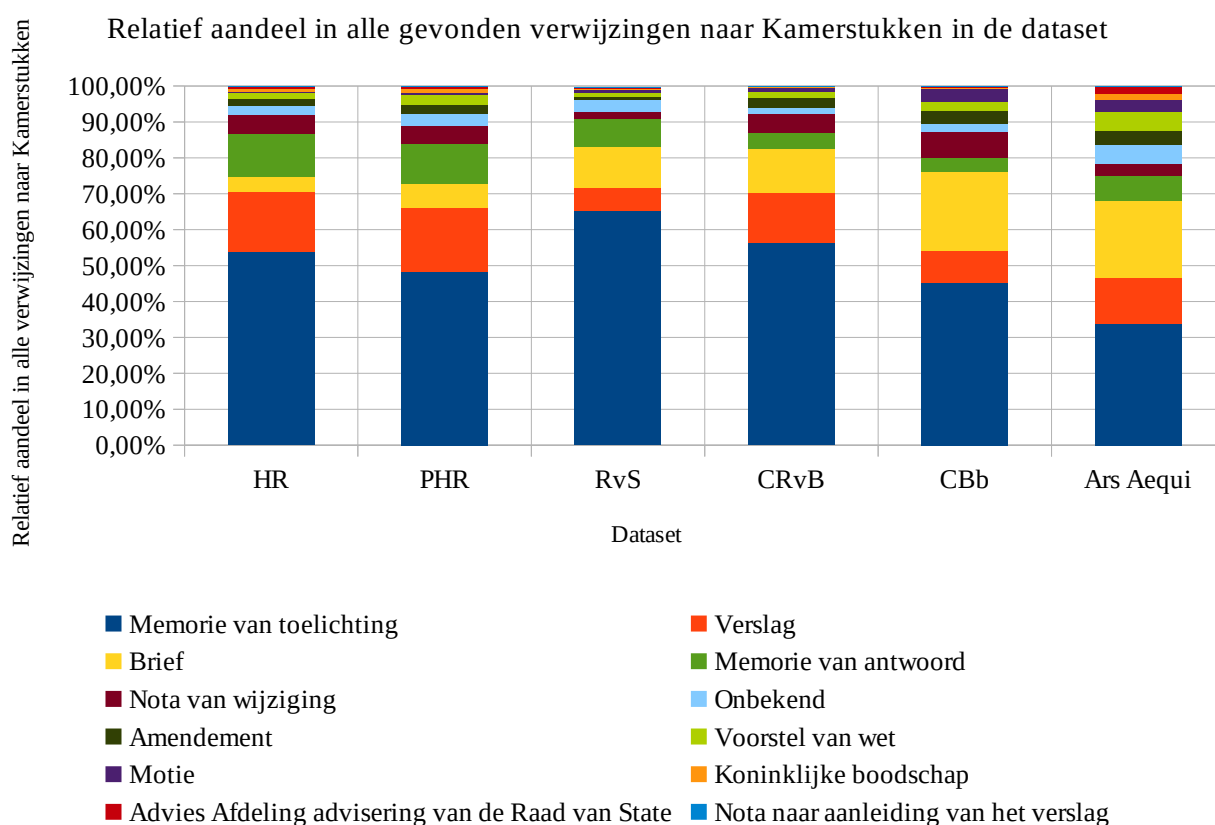
	<b>HR</b>	<b>PHR</b>	<b>ABRvS</b>	<b>CRvB</b>	<b>CBb</b>	<b>Ars Aequi</b>
Aantal geanalyseerde documenten	41.902	28.025	79.552	79.448	12.979	4.610
Aantal documenten met gevonden verwijzingen naar Kamerstukken	2.148 (5%)	6.416 (23%)	5.332 (7%)	1.758 (2%)	1.255 (10%)	1.106 (24%)

## *De memorie van toelichting overvraagd?*

Totaal aantal gevonden verwijzingen naar Kamerstukken	4.050	27.505	7.921	2.846	2.242	5.556
Totaal verwijzingen naar Kamerstukken uit de Tweede Kamer	3.768 (93%)	25.414 (92%)	7.675 (97%)	2.687 (94%)	2.147 (96%)	5.013 (90%)
Totaal verwijzingen naar Kamerstukken uit de Eerste Kamer	282 (7%)	2.091 (8%)	246 (3%)	159 (6%)	95 (4%)	543 (10%)

*Tabel 1: Algemene statistieken van de datasets*

### Verwijzingen per soort Kamerstuk



*Figuur 1*

#### **4.2.2 Verwijzingen in hetzelfde document**

Daarna heb ik gekeken naar de verhoudingen tussen verwijzingen naar een memorie van toelichting en verwijzingen naar andere Kamerstukken binnen hetzelfde document. Hierin heb ik vier categorieën onderscheiden:

*De memorie van toelichting overvraagd?*

1. Een document heeft alleen maar verwijzingen naar memories van toelichting.
2. Een document heeft verwijzingen naar zowel memories van toelichting, als naar andere Kamerstukken.
3. Binnen de documenten in categorie 2 heb ik nog apart gekeken naar alle documenten waar verwijzingen te vinden zijn naar zowel memories van toelichting als andere Kamerstukken, waarbij er ten minste gedeeltelijke overlap zit tussen de Kamerdossiers waarvan een memorie van toelichting is aangehaald en de Kamerdossiers van de andere aangehaalde stukken.
4. Een document heeft alleen verwijzingen naar Kamerstukken anders dan een memorie van toelichting.

De resultaten hiervan zijn verwerkt in Tabel 2. Steeds wordt het aantal documenten vermeld, met tussen haakjes het corresponderende percentage van het totaal aantal documenten met verwijzingen.

	<b>HR</b>	<b>PHR</b>	<b>ABRvS</b>	<b>CRvB</b>	<b>CBb</b>	<b>Ars Aequi</b>
Totaal aantal documenten	39.754	21.609	74.220	77.690	11.724	3.504
Ten minste één verwijzing naar Kamerstukken	2.148	6.416	5.332	1.758	1.255	1.106
Alleen verwijzingen naar memories van toelichting	1.020 (47%)	2.191 (34%)	3.300 (62%)	963 (55%)	512 (41%)	204 (18%)
Verwijzingen naar zowel de memorie van toelichting als andere Kamerstukken	487 (23%)	2.730 (43%)	815 (15%)	296 (17%)	202 (16%)	395 (36%)
... waarvan verwijzingen naar zowel de memorie van toelichting als andere Kamerstukken in hetzelfde Kamerdossier	348 (16%)	2.056 (32%)	622 (12%)	226 (13%)	131 (10%)	255 (23%)
Alleen verwijzingen naar andere Kamerstukken dan de memorie van toelichting	641 (30%)	1.495 (23%)	1.217 (23%)	499 (28%)	541 (43%)	507 (46%)

*Tabel 2: Verhoudingen tussen verwijzingen naar memories van toelichting en andere Kamerstukken binnen één document*



### **4.2.3 Relatieve leeftijd van Kamerstukken**

Als laatste heb ik gekeken naar de relatieve leeftijd van aangehaalde Kamerstukken. Hierbij is steeds uitgegaan van het verschil tussen het vergaderjaar waartoe het Kamerstuk behoort en het jaar waarin het desbetreffende Kamerstuk is aangehaald.

Leeftijd in jaren	HR	PHR	ABRvS	CRvB	CBb	Ars Aequi
Gemiddelde relatieve leeftijd van alle aangehaalde Kamerstukken	14,3	14,7	12,2	8,7	7,9	6,5
Gemiddelde relatieve leeftijd van aangehaalde memories van toelichting	13,7	13,8	10,3	6,5	6,0	5,4

*Tabel 3: De relatieve leeftijd in jaren van de aangehaalde Kamerstukken*

## **4.3 Analyse**

### **4.3.1 Algemene verhoudingen tussen aangehaalde Kamerstukken**

In Tabel 1 is te zien dat bijna een kwart miljoen documenten zijn geanalyseerd in alle datasets bij elkaar. In de rechterlijke uitspraken is er maar zelden een verwijzing naar een Kamerstuk te vinden (respectievelijk in 5%, 7%, 2% en 10% van de documenten). Dit is niet onverwachts, nu lang niet in alle zaken er onduidelijkheid zal zijn over hoe een wet geïnterpreteerd moet worden. In de meer wetenschappelijke documenten, de conclusies bij de HR en de artikelen uit *Ars Aequi*, ligt het percentage documenten met ten minste één verwijzing veel hoger (respectievelijk 23% en 24%).

De memorie van toelichting is verhoudingsgewijs de meest aangehaalde soort Kamerstuk in alle onderzochte datasets (Figuur 1). Het verschil tussen de eerstvolgend meest aangehaalde soort is bij de ene dataset groter dan de andere, maar bij alle rechterlijke colleges is ten minste 45% van de aangehaalde Kamerstukken een memorie van toelichting. De ABRvS vormt hierbij de uitschieter naar boven: 65% van de gevonden verwijzingen zijn naar een memorie van toelichting. In de onderzochte vakliteratuur zijn de aangehaalde documenten beter gedifferentieerd, en vormt de categorie memorie van toelichting slechts een derde van alle verwijzingen. Deze eerste resultaten lijken een duidelijke aanwijzing te zijn dat er een grote focus ligt op de memorie van toelichting in de rechtspraktijk, en zeker in de rechtspraak.

### **4.3.2 Verhoudingen tussen aangehaalde Kamerstukken in hetzelfde document**

Om tot een preciezer beeld te komen, moet echter gekeken worden naar hoe verwezen wordt binnen hetzelfde document. Zolang een memorie van toelichting in de context van de verdere parlementaire behandeling wordt geplaatst, hoeft het veelvuldige gebruik ervan niet problematisch te zijn.<sup>28</sup>

Uit Tabel 2 blijkt echter dat zeker de rechterlijke colleges in de meeste gevallen alleen leunen op de memorie van toelichting. In een groot deel van de gevallen worden alleen memories van toelichting geraadpleegd in hetzelfde document. In slechts een beperkt aantal gevallen (10 tot 16% van de

<sup>28</sup> Borgers 2003, p. 54-55.

documenten met verwijzingen naar Kamerstukken) wordt naast de memorie van toelichting ook een ander Kamerstuk uit hetzelfde Kamerdossier aangehaald. De meer wetenschappelijke documenten, de conclusies bij de HR en de artikelen in *Ars Aequi*, laten een meer genuanceerd beeld zien. Er wordt minder vaak alleen naar een toelichting verwezen, en vaker lijkt de toelichting in de context van het gehele Kamerdossier te worden geplaatst.

In rechterlijke uitspraken wordt de memorie van toelichting veel vaker niet dan wel in de context van de verdere parlementaire behandeling geplaatst. In meer wetenschappelijke documenten gebeurt dit nog steeds regelmatig, maar vormen deze documenten geen meerderheid. Hoewel deze resultaten vertekend kunnen zijn doordat de Handelingen niet onderzocht konden worden, is dit eveneens een aanwijzing dat er een te grote focus is op de memorie van toelichting.

### **4.3.3 *Verhouding tussen aangehaalde Kamerstukken uit de Tweede en Eerste Kamer***

Verwijzingen naar Kamerstukken die hun oorsprong vinden in de Eerste Kamer vormen een kleine minderheid in alle onderzochte datasets (Tabel 1). Zulke stukken worden nog relatief het vaakst aangehaald in de onderzochte *Ars Aequi*-artikelen en conclusies bij de Hoge Raad, wat verklaard kan worden door het meer wetenschappelijke karakter van deze documenten.

Tegelijkertijd kan op basis van deze cijfers niet direct gezegd worden dat er disproportioneel weinig aandacht wordt besteed aan het parlementaire werk van de senaat. De Eerste Kamer heeft een beperktere taakopvatting in vergelijking met de Tweede Kamer en geen recht van amendement. Daardoor zijn er simpelweg minder Kamerstukken uit de Eerste Kamer om naar te verwijzen. Nu gegevens over de “Kamerstukproductie” van de Eerste Kamer niet direct voorhanden zijn, is dit iets om in toekomstig onderzoek nader te bestuderen.

Desalniettemin is er, zeker door de bestuursrechtelijke colleges die onderzocht zijn, waarschijnlijk te weinig aandacht voor de opvattingen van de Eerste Kamer bij het raadplegen van de wetsgeschiedenis. Dit is nog een derde aanwijzing dat de memorie van toelichting onvoldoende in de juiste context wordt geplaatst.

### **4.3.4 *Relatieve leeftijd van de aangehaalde Kamerstukken***

De aangehaalde memories van toelichting zijn in alle datasets gemiddeld relatief iets jonger dan het gemiddelde voor alle aangehaalde Kamerstukken (Tabel 3). Dit lijkt een aanwijzing te zijn dat de memorie van toelichting inderdaad als “een eerste commentaar” wordt gezien, zoals Vranken beschreef, en niet te lang na dato nog wordt geraadpleegd.<sup>29</sup> Deze verschillen zijn echter niet groot, en er is geen statistische analyse gedaan om te zien of de verschillen significant zijn.

---

29 Asser/Vranken 1995/150.

## **Hoofdstuk 5 Conclusie**

Het doel van dit onderzoek was primair om een kwantitatief beeld te krijgen van het gebruik van parlementaire stukken in de rechtspraak. Hierbij heb ik specifiek gekeken naar de positie van de memorie van toelichting. Duiden de cijfers er op dat de memorie van toelichting bovenmatig veel aandacht krijgt in de rechtspraak?

Daarnaast poogt dit onderzoek ook de nieuwe onderzoeksmogelijkheden die automatisering de rechtswetenschap biedt te illustreren. Het gebruik van parlementaire stukken is namelijk op een niet eerder gerealiseerde schaal in kaart gebracht door geautomatiseerd bijna een kwart miljoen documenten uit de rechtspraak en vakliteratuur te doorzoeken op verwijzingen naar de Kamerstukken. Deze methode is echter niet zo nauwkeurig als mensen. Er zijn verwijzingen niet herkend door de software, en ook verwijzingen naar de Handelingen konden niet mee worden genomen. Wat het totale effect is van deze onnauwkeurigheden voor het resultaat, is moeilijk te zeggen, nu dit gezorgd kan hebben voor zowel een overrepresentatie als onderrepresentatie van verwijzingen naar memories van toelichting.

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag heb ik eerst vier aanknopingspunten vastgesteld op basis van de literatuur die in dit onderzoek kunnen duiden op een overmatige focus op de memorie van toelichting: 1) de verhoudingen tussen de aangehaalde soorten Kamerstukken in de hele dataset; 2) de verhoudingen tussen aangehaalde Kamerstukken in hetzelfde document; 3) de verhoudingen tussen aangehaalde Kamerstukken uit de Tweede en Eerste Kamer; en 4) de relatieve leeftijd van aangehaalde Kamerstukken. Op basis van deze aanknopingspunten zijn vervolgens de relevante statistieken berekend uit de gevonden verwijzingen.

Op basis van de resultaten hiervan ben ik tot de conclusie gekomen dat de eerste drie aanknopingspunten in de richting van een overmatige focus op de memorie van toelichting wijzen. Deze overmatige focus lijkt vooral aanwezig te zijn bij de uitspraken van de onderzochte rechtscollages. Deze aanwijzingen zijn ook, maar minder sterk, aanwezig in de meer wetenschappelijke documenten die zijn onderzocht. Het vierde aanknopingspunt wijst in alle onderzochte datasets licht in de tegenovergestelde richting: geen overmatige focus op de memorie van toelichting.

Alles overziend kom ik tot de conclusie dat er duidelijke aanwijzingen zijn dat er een overmatige focus is op de memorie van toelichting in de rechtspraak. Daarnaast laat dit onderzoek zien dat een kwantitatieve benadering een goede manier is om een overkoepelend beeld te krijgen van de praktijk. Wel zorgt deze methodiek er noodzakelijkerwijs voor dat de resultaten wat grover zijn dan juristen wellicht gewend zijn. Mijn conclusie moet dan ook gezien worden binnen de beperkingen van mijn onderzoeksmethodiek.

## **5.1 Suggesties voor toekomstig onderzoek**

Allereerst kan mijn gebruikte onderzoeksmethode gebruikt worden om andere datasets te onderzoeken, zoals handboeken en commentaren bij wetgeving, om zo een nog beter beeld te krijgen. Daarnaast kan het gebruikt worden om te kijken of er trends zijn in de tijd: krijgen de parlementaire stukken meer of juist minder aandacht in de rechtspraak dan voorheen?

Verder zijn er verschillende manieren waarop de memorie van toelichting al tijdens het wetgevingsproces niet meer actueel kan zijn. Nader onderzoek kan kwantificeren hoe gedateerd een toelichting is geworden in verhouding tot het eindresultaat door aanpassing van het wetsvoorstel. Vervolgens kan dan gekeken worden of gedateerde memories van toelichting wellicht minder vaak dan andere toelichtingen worden aangehaald.

Als laatste kan gekeken worden waarom de Cbb relatief veel meer dan andere onderzochte rechtscolleges verwijst naar Kamerbrieven.

## **Literatuurlijst**

### **Apeldoorn e.a. 2000**

L.J. Apeldoorn e.a., *Van Apeldoorn's Inleiding tot de studie van het Nederlands recht*, Deventer: Tjeenk Willink 2000.

### **Asser/Vranken 1995**

C. Asser & J.B.M. Vranken, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Algemeen deel Algemeen deel / door J. B. M. Vranken*, Zwolle: Tjeenk Willink 1995.

### **Borgers 2003**

M.J. Borgers, 'Wetshistorische interpretatie in de strafrechtspraak', in: M.S. Groenhuijsen & J.B.H.M. Simmelink (red.), *Glijdende schalen: liber amicorum J. de Hullu*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2003, p. 51-69.

### **Bruijn e.a. 2020**

M. Bruijn e.a., 'Over vermeende wetshistorische rechtsvinding en selectieve interpretatie', *Ars Aequi* 2020, afl. 2, p. 161-167.

### **De Boeck 2023**

M.J. De Boeck, 'De wetshistorische interpretatie van de faillissementswet', *Tijdschrift voor Insolventierecht* 2023/26, p. 210-220.

### **Esser & Schuurmans 2022**

J.E. Esser & Y.E. Schuurmans, 'Gedeelde tafel, eigen stoel: rechter en rechtsvorming in het bestuursrecht', in: J. Goossens e.a. (red.), *Publikaties van de Staatsrechtkring; Rechtsvorming in een hypercomplexe samenleving. Bundel n.a.v. de Staatsrechtconferentie 2022 (Tilburg University)*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2022, p. 25-60, hdl:1887/3494125.

### **Groenewegen 2006**

F.T. Groenewegen, *Wetsinterpretatie en rechtsvorming* (diss. Amsterdam UvA), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006.

### **Karapetian & Karapetian 2021**

A. Karapetian & G. Karapetian, 'De dwalende wetgever: een bezwaar tegen de wetsgeschiedenis als uitlegbron', *WPNR* 2021, afl. 7329, p. 468-479.

### **Laninga & Duchateau 2023**

J. Laninga & M. Duchateau, "'Niet verdisconteerde omstandigheden" en evenredigheidstoetsing van formele wetgeving', *NJB* 2023/1699, p. 1974-1983.

### **Marres 2013**

O.C.R. Marres, 'De relevantie van parlementaire geschiedenis bij wetsuitleg', in: L.J.A. Pieterse & Th. Groeneveld, *Met oog voor detail: liber amicorum aangeboden aan Mr. J. W. van den Berge, scherpzinnig magistraat, erudiet inspirator, ter gelegenheid van zijn afscheid als vice-president van de Hoge Raad der Nederlanden op 10 april 2013*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2013, p. 191-198.

**Meersma 2024**

K.D. Meersma, 'Rechtspraak en parlementaire geschiedenis', *NJB* 2024/434, p. 516-523.

**Van Opijnen e.a. 2015**

M. van Opijnen e.a., 'Beyond the Experiment: the eXtendable Legal Link eXtractor' in: *Workshop on Automated Detection, Extraction and Analysis of Semantic Information in Legal Texts, held in conjunction with the 2015 International Conference on Artificial Intelligence and Law (ICAIL), June 08 - 12, 2015, San Diego, CA, USA*. <https://papers.ssrn.com/abstract=2626521>

**Polak 1953**

J.M. Polak, *Theorie en praktijk der rechtsvinding* (diss. Leiden), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1953.

**Snijders 1978**

H.J. Snijders, *Rechtsvinding door de burgerlijke rechter: een kwantitatief rechtspraakonderzoek bij de Hoge Raad en de gerechtshoven* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1978.

**Wolthuis 2008**

B. Wolthuis, 'Parlementair debat en wethistorische interpretatie', *Ars Aequi* 2008, p. 611-617.